

Muhabbatkhon M. AGZAMOVA,
*Docent of the ICESCO Department for Islamic
Studies and the Study of Islamic Civilization,
International Islamic Academy of Uzbekistan, PhD
A.Qadiri str. 11, 100011, Tashkent, Uzbekistan
E-mail: m.agzamova@iiau.uz*

DOI: 10.47980/MOTURIDIY/2024-4/11

**ИЛК ИСЛОМ ТАРИХИГА ОИД
АСАРЛАРНИНГ ШАКЛЛАНИШИ ВА
УЛАРНИНГ ЎЗИГА ХОС ЖИХАТЛАРИ**

**FORMATION OF WORKS ON EARLY
ISLAMIC HISTORY AND THEIR
SPECIFIC ASPECTS**

**ФОРМИРОВАНИЕ РАБОТ ПО РАННЕЙ
ИСЛАМСКОЙ ИСТОРИИ И ИХ
СПЕЦИФИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ**

КИРИШ

Тарих аниқ бир вақт, муддат ва замонда юз берган, муайян маконда вужудга келган, ўз даври одамларининг ақлий салоҳияти, мақсадлари ва иддаолари туфайли содир бўлган воқеа-ҳодисалар тизими ҳисобланади (Н.Жўраев, 2017). Тарих – ўтмишни ўрганиш, ҳозирги замонда фойдаланиш ва келажакка яхши тайёргарлик кўриш каби ўтмиш, бугун ва келажакни ўз ичига оладиган фандир.

Тарих катта эътибор қаратилган илмлардан бўлиб, ҳаттоки ислом цивилизациясининг бево-сита маҳсули сифатида эътироф этилади. Тарих ўтмишдан ҳозирги кунга қадар давом этиб келган ва кўплаб халқлар томонидан амалда бўлган, цивилизация жараёнларини ёритган ҳодисалар баёни ҳисобланади. Қадимги Арабистонда тарих алоҳида илм сифатида исломдан кейинги даврда шаклланган бўлса-да, арабларда бу илмга қизиқиш аввалдан шаклланган. Бироқ, бу қизиқиш тарихга оид материалларни ёзма баён этиш даражасида эмас эди.

Ислом тарихчиларининг фикрига кўра, дастлабки даврларда ҳам кейинги даврларда ҳам, маълумотларни саралаган ҳолда тақдим этиш, объектив ёндашувнинг устувор бўлиши, холис ва ростгўй бўлиш, ўзи шуғулланаётган мавзунини яхши тушуниши ва илм маърифатли бўлиш тарихнавис учун зарур омиллардан ҳисобланади.

Тарих сўзининг келиб чиқиши ҳақида турлича фикрлар мавжуд. Дастлабки даврларда араб тарихчилари «ахборий»лар яъни «хабарчи»лар, деб номланиб, улар асосан оғзаки нақлга таянган ҳолда тарихий воқеаларни баён қилишган. Ахборийларнинг араб подшоҳлари, араб ва форслар ўртасидаги муносабатлар ҳақидаги маълумотларга кўпинча гувоҳи бўлган шахслар томонидан оғзаки етиб келгани сабабли, ишончли манба сифатида қаралган (А.Ҳасанов, 2017:23-24). Араблар орасида «خير» – «хабар» сўзининг кўплиги бўлган «أخبار» лафзи билан ифодаланиб, «ахбор» атамаси вақт ўтиши билан ўз маъносини ўзгартирди, кейинчалик «тарих» сўзи қўлланила бошлади. Жоҳилия даври манбаларида «тарих» сўзи учрамагани сабабли, баъзилар бу сўз араб тилига бошқа тиллардан кириб келган, деб фикр билдирсалар, баъзи тадқиқотчилар «тарих» сўзининг асли форсча «ماه روز» шаклидан тўғридан-тўғри ўгирма бўлиб, соми тилларга ўтганини, бу сўз вақт ўтиши билан ўзгариб, ҳозирги шаклга келганини айтишади.

Баъзи фикрларга кўра эса, «Тарих» сўзи юнонча «historia» сўзидан таржима бўлиб, «тадқиқот» ёки «текширув натижасида олинган билим», деган маънони англатади. Қадимги юнон тилида у ўтмишдаги воқеалар ёки сўровлар ҳақида маълумотга ишора қилди. Вақт ўтиши билан бу сўзнинг маъноси ўтмишдаги воқеаларни, хусусан, инсоният жамиятлари ва цивилизацияларига тегишли бўлган воқеаларни тизимли ўрганиш ва қайд этишни қамраб олди.

Яна бошқа фикрга кўра, араб тилида «ارخ» сўзидан олинган бўлиб, ҳодисаларнинг вақтини ой, кун ва йилга қараб белгилаш, ҳодисаларни кетма-кет баён этилишини англатади. Умумий қабул қилинган таърифга кўра, у жой ва вақтни, сабаб ва таъсирни кўрсатиб, инсонлар ва жамоаларнинг ўтмишдаги фаолиятларига оид маълумотларни тақдим этилишини кўрсатади. Бу ўзаро боғлиқликни ҳужжатлар ва тўпламлар асосида ўрганадиган ижтимоий фан бўлими ҳисобланади. Ўтмишда содир бўлган воқеалар тафсилоти, сабаб ва оқибатлари ўзаро боғланган, ўтмиш ва келажак кўпригини ифодалайди. Тарих ушбу тузилмани ўрганадиган фан соҳаси сифатида ишлатилади. Вақт ўтиши билан тарих тушунчасининг маъноси кенгайиб, воқеаларни аниқлаш ва жараёнларда содир бўлган воқеаларга хос маълумотларни жамлаб ёзиш соҳаси сифатида кўринди.

Аннотация. Илк ислом тарихи манбаларида ислом динининг ривожланиши ва тарқалиши ҳақида муҳим маълумотлар берилган бўлиб, бу манбаларнинг аҳамияти бугунги кунда мусулмон оламида дин, ҳуқуқ ва тарих фанларини тушунишда самарали омил бўлмоқда. Ислом тарихи илк даврданоқ сиёсий, диний, иқтисодий, маданий, ижтимоий ва адабий тараққиёт натижасида шаклланиган ҳамда бу жараёнда турли ислом илмларининг шаклланиши муҳим рол ўйнаган. Шу билан бирга, бу фанлар асосида яратилган асарлар ислом тарихи ва анъаналари ривожига хизмат қилди, ислом тарихнавислигининг шаклланиши диний ва ижтимоий жараёнлар билан узвий равишда ривожланди.

Бу жараёнда ислом тарихчилари томонидан берилган маълумотлар ишончлилик даражаси алоҳида эътироф этилди. Бунинг асосий сабаби шундаки, тарихий воқеалар ривоятлар асосида ва бир қанча ровийлар томонидан етказилди. VIII асрда ёзилган ҳадис, мағозий, сийрат, тарих каби асарлар бир-бири билан мутаносиб ривожланди. Тарих китобларида келтирилган маълумотлар жамланиб ислом тарихини акс эттирувчи сийрат, мағозий, насабнома, ҳадис ва тарихий ривоятларни ўз ичига олган бошқа турдаги асарлар яратилди. Бу асарлар ислом тарихнавислиги ривожига катта роль ўйнади ҳамда тарих ва география ўртасидаги ўзига хос муносабатларни ойдинлаштиришга ёрдам берди. Бу даврда ёзилган асарлар кейинги даврда ёзилган янги турдаги тарихий асарларга туртки бўлди. Ушбу мақолада илк ислом тарихининг асосий манбалари кўриб чиқилади ва бу манбаларнинг ислом тарихининг шаклланиши ва ривожланиши жараёнига таъсири таҳлил қилинади.

Калим сўзлар: Ислом тарихи, жоҳилия, анбиё, расул, муаррих, манба, мухтасар, муфассал, ривоят, муаллиф, тасниф, тарих, ровий.

Abstract. The early sources of Islamic history provide critical insights into the development and spread of Islam, serving as essential tools for understanding the disciplines of religion, law, and history in the modern Muslim world. From the outset, the history of Islam was shaped by political, religious, economic, cultural, social, and artistic developments, with the formation of various Islamic sciences playing a pivotal role in this process. Works created on the foundation of these sciences contributed significantly to the preservation and development of Islamic history and traditions. The formation of Islamic historiography evolved organically alongside religious and social transformations.

One key aspect of this historiographical tradition is the recognized reliability of the information provided by early Islamic historians. This reliability stems from the fact that historical events were often transmitted through narrations verified by multiple narrators. During the 8th centuries, works such as hadith, sira, maghazi, and historical texts developed in tandem. By synthesizing information from historical records with Islamic historical narratives, scholars produced works that encompassed sira (biographies of the Prophet), maghazi (accounts of military expeditions), genealogy, hadith (Prophetic traditions), and historical narrations. These works played a crucial role in the development of Islamic historiography and contributed to elucidating the unique relationship between history and geography. The historical works produced during this period inspired subsequent generations to create new types of historical literature. This article examines the primary sources of early Islamic history and analyzes their impact on the formation and evolution of Islamic historiography.

Keywords: History of Islam, jahiliyyah, prophet, messenger, historian, source, compiler, commentary, narration, author, classification, history, narrator.

Аннотация. Ранние источники исламской истории предоставляют важную информацию о развитии и распространении ислама, и их значение является важным фактором в понимании наук о религии, праве и истории в современном мусульманском мире. История ислама изначально формировалась в результате политического, религиозного, экономического, культурного, социального и художественного развития, и важную роль в этом процессе сыграло становление различных исламских наук. В то же время произведения, созданные на основе этих наук, способствовали развитию исламской истории и традиций. Формирование исламской историографии развивалось органично в контексте религиозных и социальных процессов.

В этом процессе признается достоверность информации, предоставленной исламскими историками. Основная причина этого заключается в том, что исторические события были изложены на основе повествований, переданных несколькими рассказчиками. Такие произведения, как хадисы, сира, мағазии и исторические работы, написанные в VIII веках, развивались пропорционально друг другу. Путем объединения информации из исторических книг с данными по истории ислама были созданы труды, содержащие сира, мағазии, генеалогию, хадисы и исторические повествования. Эти работы сыграли важную роль в развитии исламской историографии и помогли прояснить специфические взаимоотношения между историей и географией. Произведения, написанные в этот период, вдохновили создание нового типа исторических трудов в последующий период. В данной статье рассматриваются основные источники ранней исламской истории и анализируется влияние этих источников на процесс становления и развития исламской истории.

Ключевые слова: История ислама, джаһилия, пророк, посланник, историк, источник, составитель, комментарий, повествование, автор, классификация, история, рассказчик.

АСОСИЙ ҚИСМ

Исломгача бўлган даврда араблар тарихга оид маълумотларни икки хил услубда, яъни «*كتاب الأنساب*» – (насаблар китоби) ва «*أيام العرب*» – (араб кунлари) йўналишида баён этиши кенг ривожланган эди. Арабларда ота-боболарининг ижтимоий ҳаётдаги мавқеи ўзига ва фарзандларига таъсир кўрсатиши ҳақида қараш мавжуд бўлиб, яҳудий қабилалар билан қўшни яшаган араблар оила ва қабилаларга оид насл-насабни тўғри билиши, уни келаси авлодга асраб-авайлаб етказишга катта эътибор берган. Араблар тарихга ўтмиш ва ҳозирги замон ўртасида мустаҳкам боғлиқлик борлигига ишонган ҳамда инсон ҳаётининг ҳаракатлантирувчи кучи сифатида қараган. Араблар ўтмишни доимий эслаб қолиш учун насл-насабни билиш илмига, миллий маънавий қадриятларни ҳимоя қилиш, урф-одат ва анъаналарни билиш каби қадриятларга эргашиш билан бирга, хотиранинг кучлилиги, нотиклик, шеърият ва насл-насабдан фахрланиш каби бир қатор ўзига хос жиҳатларга алоҳида эътибор қаратганлар.

Исломдан аввал яшаган қабилалар ўзаро рақобат туфайли кейинги даврларда насабга катта эътибор беришган. Шу даврга хос насабга оид маълумотлар оғзаки тарзда авлоддан-авлодга етказилган бўлиб, ҳулафои рошидинлардан Умар (р.а.) даврида буларнинг барчасини девонда рўйхатга олиш вазифаси белгиланган. Никоҳ, мерос ва вақф масалаларида насабни билишга эҳтиёж пайдо бўлиши, насабнома асарларни ёзишга эҳтиёжни оширди. Ушбу туркумда Мусъаб ибн Зубайрнинг (ваф. 236/850 й.) «Китоб насаби Қурайш», Балозурийнинг (ваф. 279/892 й.) «Ансоб ал-ашроф», Ибн Ҳазмнинг (ваф. 456/1063 й.) «Жумхурият ашъар ал-араб» асарлари мавжуд.

«Айём ал-араб» асари ҳам авлоддан-авлодга оғзаки тарзда ўтиб келган оғзаки халқ ижоди ҳисобланиб, бу атама жоҳилия даврида ва ислом динининг илк даврларида араб қабилалари ўртасида бўлиб ўтган воқеалар баёни сифатида қўлланилган. «Айём ал-араб»да одатда шахслар ёки қабилалар ўртасидаги тортишувлар баёни келтирилиб, араб адабиётида бу низоларга оид воқеалар насрий ёки назм тарзида баён қилинадиган ҳикоят турига «*أيام*», дейилади. Жоҳилия даврида содир бўлган ижтимоий

воқеаларга мавзу бўлган «*أيام العرب*» мазкур даврга оид шеърларнинг илҳом манбаи бўлди. Қариндошларга ёрдам бериш, аҳдга риоя қилиш, қўшнини ҳимоя қилиш, уруш, сабр-тоқат каби мавзуларни ўз ичига олган «*أيام*» жанри араб шеъриятида ташбех, муболага, киноя каби адабий жанрларнинг пайдо бўлишига олиб келди. «Айём ал-араб» ҳақидаги ривоятлар II/VIII асрдан бошлаб кодификация этила бошланди. Жоҳилия даври тарихига оид бой материалларни ўз ичига олган «*أيام العرب*» маълумотларидан тарихчи ва тилшунослар дастлабки манба сифатида фойдаландилар. Хожи Ҳукмдор «*أيام العرب*»даги тарихий ривоятларни тарихнинг бир тармоғи сифатида тилга олган (Хожи Ҳукмдор, 2008:204).

МУҲОКАМА

Ҳижрий III асрнинг илк даврида барча илмларда ривоятларнинг санадига эътибор кучайди. Бу даврда яшаган ислом тарихнавислари санад услубида тарихий воқеаларни келтирдилар. Аср охирида ривоятдаги санадлар қисқа тарзда, манба ва асарга мурожаат қилиш йўли билан баён этилди. Бу даврдан бошлаб оғзаки ривоятлар, ёзма ривоятлар, шартнома матнлари, мактублар каби манбалар билан алмаштирилди (Икром Зиё Умарий, 1994:16).

Дастлабки даврларда мусулмон халқлари орасида тарих соҳасига оид жанрларнинг шаклланишига бир қанча омиллар таъсир қилган. Бунга асосий манба сифатида Қуръони каримда келтирилган қиссалар, аввалги Пайғамбар ва қавмлар тарихига оид воқеаларни ўрганиш натижасида турли ривоятлар жамланишига оид ҳолатни келтириш мумкин. Қуръони каримда инсонларни ўтмишдаги воқеаларни ўрганиш орқали улардан ибрат олишга оид бир қатор оятларнинг келтирилиши ҳам бунга таъсир қилган омиллардан ҳисобланади.

Ислом тарихи соҳасида ёзилган илк асарлар «Сийрат ва мағозий» жанридаги асарлар бўлиб, саҳобалар даврида тарих соҳасига оид китоблар ёзилмаган, фақат ўзлари топган ривоятларни тартибсиз тарзда ёзиб олганлар, бошқа томондан эса, кейинги авлодга оғзаки тарзда етказганлар. Бу маълумотлардан Қуръон оятлари тафсирида, ҳадисларни изоҳлашда фойдаланилиб, уларни

тўплаш ва қайд этиш кейинги даврда «Сийрат ва мағозий» китобларининг яратилишига сабаб бўлди. Тобеинлар даврига келиб, ислом тарихи мавзулар ва тадрижийликка кўра тартибланти (Şeşen Ramazan, 1998:21). Ниҳоят, ҳижрий биринчи асрда ривоятлар рисола шаклида ёзиш босқичига етди ва натижада Умавийлар даврининг охири ва Аббосийлар даврининг бошида биринчи йирик «Сийрат ва мағозий» асарлар пайдо бўлди (F.Mustafa, 1985:360).

Сийрат соҳасидаги асосий манбалар Қуръони каримдан кейинги ўринда ҳадислар бўлиб, хусусан, Имом Моликнинг (ваф. 179/795 й.) «Муваддо», Аҳмад ибн Ҳанбалнинг (ваф. 241/855 й.) «Муснад», Абдуллоҳ ибн Абдулрахмон Доримийнинг (ваф. 255/869 й.) «Сунан», Имом Бухорийнинг (ваф. 256/870 й.) «Саҳиҳ», Имом Муслимнинг (ваф. 261/875 й.) «Саҳиҳ», Абу Довуднинг (ваф. 275/889 й.) «Сунан», Муҳаммад ибн Исо Термизийнинг (ваф. 279/892 й.) «Сунан», Аҳмад ибн Шуайб Насойининг (ваф. 303/916 й.) «Сунан», Ибн Мажнининг (ваф. 273/886 й.) «Сунан» номли энг машҳур тўпламларнинг бобларида маълумотлар ва мавзуга оид тафсилотлар билан баён этилган. Исломи тарихини ўрганишда ҳам ҳадислар алоҳида аҳамият касб этади. Илк ислом тарихи, Пайғамбар сийратларини ўрганишда асосан ҳадислар бирламчи ёзма манба сифатида хизмат қилгани сабабли, ҳадислар илк ислом тарихида бўлган воқеаларни ўзида мужассам этган (Д. Раҳимжонов, Д. Муратов, М. Алимова ва бошқалар, 2013:241).

Сийрат араб адабиётидаги жанр бўлиб, ўрта асрларда араб адабиёти жанрлари орасида етакчи ўрин эгаллайди. Бу услубдаги асарларининг вужудга келишида муҳим омилларга назар солсак, диний, сиёсий ва ижтимоий сабаблар таъсир этганини кўрамиз. Бу сабаблар орасида Муҳаммад (с.а.в.) ҳаёт йўли, турмуш тарзини ўрганиш, Қуръони каримнинг тафсири ва ҳадисларнинг жамланиши, илк фикхий қарашлар ислом тарихининг шаклланишига таъсир қилган. Сиёсий қарама-қаршиликлар сифатида бошланган воқеалар вақт ўтиши билан диний кўринишга айланиб, зиддиятларни келтириб чиқарган тенденцияларни ўрганиш заруратини келтириб чиқарди. Шунингдек, ҳар бир мазҳаб ўз қарашларини Муҳаммад (с.а.в.) сиймосига

боғлашлари соҳа ривожига таъсирни янада оширди.

Пайғамбар (с.а.в.) турмуш тарзи баёни келтирилган сийрат ва мағозий жанридаги асарларнинг ёзилиши, кейинги даврда ислом тарихшунослигида илмий ёндашувнинг бошланиши ва биографик асарларни ёзишга замин яратиб берди. Вақт ўтиши билан сийрат жанридаги асарларнинг муқаддима қисмига аввалги пайғамбарлар ҳақидаги маълумотлар қўшилди. Олдин ўтган пайғамбарлар ҳаёти, Муҳаммад (с.а.в.) турмуш тарзи ва ҳулафои рошидинлар даври қўшилиб, янгича тарихий асар ёзиш услуби намоён бўлди. Бу каби услубда биринчилардан Ибн Исҳоқнинг «Китоб ал-мағозий» асари эътироф этиб келинади. Муаллиф Пайғамбар (с.а.в.) вафотидан кейин у кишининг ҳаёт йўллари оид барча оғзаки ва ёзма ривоятларни умумлаштириш асосида «Китоб ал-мағозий» асарини ёзди.

Ибн Исҳоқ замондошларидан кўра кенгрок билимга эга бўлган ҳолда, ўз асарини уч қисмга ажратади. Биринчи қисм – Одам (а.с.) замонидан Муҳаммад (с.а.в.)га қадар бўлган давр, охири икки бобда Муҳаммад (с.а.в.) ҳаёти, Макка даври ва Мадина даврига оид тарихий жараёнлар баёни келтирилган. Асар сўнгида ҳулафои рошидин даврига оид қисқа маълумотлар баёни келтирилиб, Ибн Исҳоқнинг «Китоб ал-мағозий» китоби бизгача етиб келмаган. Асардаги маълумотлар бошқа манбалар орқали бизга етиб келган. Демак, айтиш мумкинки, сийрат ва мағозий жанрида ёзиш дастлаб Ибн Исҳоқ (ваф. 151/768 й.)дан бошланган (Mustafa Fayda. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. 1999, XX/93). Ушбу туркумдаги асарларга Воқидий (ваф. 207/822 й.)нинг «Китоб ал-мағозий», Ибн Ҳишом (ваф. 218/833 й.) таҳриридаги Ибн Исҳоқнинг «ас-Сийра ан-набавия»си, Ибн Ҳиббон (ваф. 354/965 й.)нинг «ас-Сийра ан-набавия ва ахбор ал-хулафо» асарларини киритиш мумкин.

Муҳаммад ибн Исҳоқнинг Абдулмалик ибн Ҳишом томонидан таҳрирланган «ас-Сийра ан-набавия» асари бизга қадар етиб келган, сийрат жанридаги энг қадимий асар ҳисобланади. Ушбу китобнинг биринчи жилдида Муҳаммад (с.а.в.)дан Одам (а.с.)га қадар бўлган насаб силсиласи баёни, арабларнинг келиб чиқиши, жоҳилия арабларининг бутпарастлик тарихи,

Абраҳа ва «Фил» воқеаси, Замзам ва Каъба тарихи, илк ваҳий, Қуръоннинг нозил бўлиши, ислом тарихидаги муҳим воқеалардан Худайбия сулҳи, Видолашув ҳажи ва ниҳоят, Пайғамбар (с.а.в.)нинг вафотлари каби воқеалар баёни келтирилган.

Ибн Ҳишом «ас-Сийра ан-набавийя» асарини тузишда Ибн Исҳоқнинг «Китоб ал-мағозий» асаридан кенг фойдаланиб, муаллиф берган маълумотларга қўшимча ва ўзгартиришлар киритган. Ибн Ҳишом ўз китобини ёзиш жараёнида Ибн Исҳоқда келтирилмаган бошқа ривоятларни ҳам келтириб, янги мавзулар қўшган. Ибн Исҳоқ келтирган исроилиёт ва жоҳилия шеърларининг ҳаммасини келтириб ўтмаган.

III/IX асрдан бошлаб «шамоил» сўзи Пайғамбар (с.а.в.) сифатлари, шахсий ҳаёти ва ахлоқини ифодаловчи атама сифатида, ҳадисларда, сийра, тарих, тасаввуфга оид асарларда қўлланила бошланган. Ушбу туркумда Термизий (ваф. 279/892 й.) «аш-Шамоил ал-Муҳаммадия», Ҳусайн ибн Масъуд Бағавий (ваф. 516/1122 й.) «ал-Анвор фи шамоил ан-Набий ал-мухтор», Абулфидо ибн Касир (ваф. 774/1373 й.) «Шамойил ар-расул» каби асарлар ёзишган.

IX асрда яшаб ўтган аллома Имом Термизий Пайғамбар (с.а.в.) ҳақида ёзган асарлари «Шамоил ан-Набавийя», деб номланиб, Муҳаммад (с.а.в.)нинг ахлоқий фазилатлари, турмуш тарзлари, ташқи кўринишлари, хулқ-атвори каби кўплаб хусусиятлар ҳақида батафсил маълумотлар бериб ўтилган. Муаллиф Пайғамбар Муҳаммад (с.а.в.)нинг хислатларини эллик олтита сарлавҳа ва тўрт юздан ортиқ ҳадисда баён қилиб, деярли ҳар бир жиҳатга тўхталиб, пайғамбаримизнинг ташқи кўриниши, еб-ичиши, ўтириши-туриши, кийиниши, йиғлаши-кулиши, ҳазил-мутойибалари, гўзал ахлоқларини бирма-бир тушунтириб ўтган. Асар композицион жиҳатдан ҳам, мазмунан ҳам мукамал бўлганлиги боис, катта машҳурликка эришган.

«Шамоил ан-Набавийя» асарининг дунё фондларида кўплаб нусхалари мавжуд бўлиб, унга кўплаб шарҳ ва изоҳлар ёзилган ва асар доирасида бир қатор тадқиқотлар олиб борилганлиги, хусусан, кўплаб тилларга таржима қилинганлиги асарнинг илмий қийматини бебаҳо эканлигини кўрсатади.

«Шамоил» лугатда «одат», «фазилат», «хулқ-атвор», «характер» маъноларини билдиради. Бу сўз вақт ўтиши билан атамага айланиб, Пайғамбар Муҳаммад (с.а.в.)нинг ахлоқлари, ташқи кўринишлари, феъл-атворлари, кийиниш тарзлари, шахсий ҳаётлари билан боғлиқ ҳадислар жамланган китоб «Шамоил» деб аталади.

«Шамоил» услубида ёзилган асарларда ўзига хос ёндашувлар мавжуд бўлиб, хусусан Термизий муҳаддис сифатида бу мавзуга оид ҳадисларни умумий жамлаган. Термизий ҳадисларни мавзуга кўра гуруҳлаб, иснодларни тўлиқ келтиради ҳамда уларни таҳриж ва қисқача шарҳ билан тўлдиради.

Пайғамбар Муҳаммад (с.а.в.)нинг ахлоқлари барча учун намуна бўлиб, сийратларини саҳиҳ манбалар асосида ўрганиш жуда муҳим аҳамиятга эга. Муҳаммад (с.а.в.)нинг ахлоқий фазилатлари, турмуш тарзлари ҳақида турли номлар остида асарлар ёзилган. Хусусан, Молик ибн Анас «Сифат ан-Набий», тарихчи Ибн Саъд «Сифат Расулуллоҳ», Имом Бухорий «Маноқиб», Имом Муслим «Фазоил» иборасини қўллаб Муҳаммад (с.а.в.)га оид маълумотларни жамлаганлар. Илк даврларда Муҳаммад (с.а.в.)нинг инсоний фазилатларини баён қилиш мақсадида, «Маноқиб», «Фазоил» ва «Ахбор» номларида асарлар ёзилган. «Шамоил» атамасини илк маротаба Термизий ўзининг «Шамоил ан-Набавия» асарида келтириб ўтади ва ушбу китоб ислом тарихига оид энг муҳим ҳадис китобларидан бири ҳисобланади.

Термизий бу асарида шамоил ҳақидаги ҳадисларнинг кўпини «ал-Жоме ал-саҳиҳ» асарида мавжуд ҳадисларни келтиришлик билан бирга, баъзиларини қисқартирган, гоҳида ровийлар ҳақидаги фикрларни қисқартирган ҳолда келтирган. Асардаги ҳадисларнинг аксарияти саҳиҳ даражасидаги ҳадислар бўлиб, салмоқли қисми ҳасан даражасидаги ривоятлардан иборат.

Имом Термизий бу асарида Пайғамбаримиз ҳаётига оид турли ривоятларни тўплаш билан бирга, унинг инсоний ахлоқий таъсири ва намунавий жиҳатларини ҳам алоҳида таъкидлаб ўтган. Асар ислом маданиятининг муҳим ажралмас қисмини ташкил этиб, бутун инсониятга ахлоқий фазилатларни баён этган манба ҳисобланади.

Кейинги даврда ислом тарихига оид табақот китоблари ёзилиб, унда олимлар, ёзувчилар, шоирлар, суфийлар каби кишиларнинг биографияси, этиқоди ва характер хусусиятлари ва ҳаётини ҳикоялари жамланди. Дастлабки табақот манбаларида саҳобалар ҳақидаги маълумотлар баён қилиниб, унда ровийлар занжиридаги кишилар алоҳида ўрганилди. III аср охири IV аср бошига келиб, ушбу асарларда фақат ҳадис ривоят қилган кишиларнинг таржимаи ҳоллари келтирилиб, бу туркумдаги асарларга Ибн Саъд (ваф. 230/844 й.)нинг «ат-Табақот ал-кубро», Ҳукмдор ибн Ҳаййот (ваф. 240/854 й.)нинг «Китоб ат-табақот», Ибн Қутайба (ваф. 276/889 й.)нинг «ат-Табақот аш-шуаро», Ибн Ҳиббон (ваф. 354/965 й.)нинг «Тарих ас-саҳоба», Шамсуддин Заҳабий (ваф. 748/1347 й.)нинг «Сияр аълом ан-нубало» асарларини келтириш мумкин. Табақот китобларида кишиларнинг биографиясига оид маълумотлар келтирилган бўлса-да, ўша давр айрим муаллифлар, бу туркумдаги асарларга «Тарих» номини беришган. Хусусан, Имом Бухорийнинг «ат-Тарих ал-авсат», «ат-Тарих ал-акбар», «ат-Тарих ас-сағир» асарлари бунга мисол бўлади.

Дастлабки ислом тарихнавислиги сифатида намоён бўлган мағозий жанридаги асарлар кенгайиб, кейинги давр муаррихлари томонидан қўшимча маълумотлар киритилди. Ибн Исҳоқнинг «Китоб сийрат» асарини тўлдириб кейинги давр муаррихларидан Муҳаммад ибн Умар Воқидий (ваф. 207/822 й.)нинг ислом тарихига оид асари «Китоб ал-мағозий» деб номланса-да, Пайғамбар (с.а.в.)нинг ҳаёти ҳақидаги маълумотлар билан бирга хулафои рошидин даври ва ундан кейинги тарихий воқеалар баёни келтирилади. Умумий тарих китобларида келтирилган маълумотлар ислом тарихига оид воқеалар билан қўшилиб, сийрат, мағозий, ансоб, насабнома, ҳадис ва тарихий ривоятларни ўз ичига олган асарлар вужудга кела бошлади. Умумий тарих китобларида ёритилган мавзулар бир-биридан фарқ қилса-да, улар асосан ўтмишдаги халқларнинг тарихий воқеалари, пайғамбар ва подшоҳлар тарихи, ўша даврдаги халқлар ва қабилаларнинг урф-одатлари, шеърлар ва ҳикояларни ўз ичига қамраб олган. Тарихчи Яъқубий (ваф. 292/905 й.) ва Масъудий (ваф. 349/956 й.) ислом тарихнавислигини ривожлантириб, кейинги давр тарихий жараёнларни

ўз ичига олган асарлар ёздилар. Яъқубийнинг «Китоб ал-булдон» ва Табарийнинг «Тарих ар-русул вал-мулук» каби асарлар қадимий мамлакатларнинг географик ҳолати, йирик шаҳарлари ва аҳолиси, уларнинг турмуш тарзи, машғулотлари, қарвон йўллари, урушлар, ғалаёнлар, ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ҳаётига доир турли маълумотлар баён этилган.

Табарийнинг тарихий воқеаларни хронологик тарзда баён этиши кейинчалик соҳада янгилаш услубда асарлар ёзилишига таъсир этди. Хронология баробарида айни мавзудаги ҳодисаларни бир сарлавҳа остида қаламга олиши кейинги давр муаллифлари ижодига таъсир кўрсатган, улар ҳам айни услубдан фойдаланишга уринишган. Айниқса, бу услуб маълум тарихий даврга жойлаштириш мушкул бўлган маълумотларнинг таснифида самарали фойдаланилган.

Табарийнинг ҳижратдан кейинги йиллар кетма-кетлигида келтирилган тарихий воқеалар баёни кейинги давр тарихчилари учун мумтоз намунага айланди. Ибн Мискавайх (ваф. 421/1030 й.) ва Ибн Асир каби муаррихлар Табарийга таяниб ўз асарларини ёзган. Ибн Жавзий (ваф. 597/1200 й.), Абул Фидо (ваф. 732/1331 й.), Ибн Касир (ваф. 774/1373 й.), Ибн Халдун (ваф. 808/1406 й.), Айний (ваф. 855/1451 й.) каби кўплаб муаррихлар шу услубда ислом тарихига оид асарлар ёзганлар. Демак, кейинчалик Табарийга таяниб ўз асарларини ёзган бўлсалар, бошқа бир гуруҳ олимлар Табарий «Тарих ар-русул вал-мулук» асарини давоми сифатида ўз асарларини ёзган (М. Fayda, 2011:XXXX/92).

Ўрта асрлардаги умумий тарих соҳасида Ҳукмдор ибн Ҳаййот (ваф. 240/854 й.) «Тарих», Ибн Қутайба (ваф. 276/889 й.) «ал-Маориф», Абу Ҳанифа Диноварий (ваф. 282/895 й.) «ал-Ахбор ат-тивол», Яъқубий (ваф. 292/905) «Тарих ал-Яъқубий», Табарий (ваф. 310/923 й.) «Тарих ар-русул вал-мулук», Масъудий (ваф. 349/956 й.) «Муруж аз-заҳаб ва маодин ал-жавоҳир», Ибн Жавзий (ваф. 597/1200 й.) «ал-Мунтазам фи тарих ал-мулук ва ал-умам», Ибн Асир (ваф. 630/1233 й.) «ал-Комил фи ат-тарих», Ибн Касир (ваф. 774/1373 й.) «ал-Бидоя ва-н-нихоя» каби асарларни ёзди.

Табақот асарлари билан қисман ўхшаш «Вафоёт» китобларида машҳур одамларнинг ҳаёти ҳикоялари тилга олинган бўлса-да, асосий жиҳати машҳур шахсларнинг ўлим саналарини

кайд этилишига оид асарлардан ҳисобланади. Бу турдаги асарларга Ибн Ҳалликон (ваф. 684/1282 й.)нинг «Вафоёт ал-аён» асари, Ибн Шокир Кутбий (ваф. 764/1362 й.)нинг «ал-Вофий би-л-вафоёт» асарлари киритилиб, бу асарларда келтирилган маълумотлар вақт ўтиши билан умумий тарихга киритиб борилди. Ибн Жавзий (ваф. 597/1200 й.), Ибн Асир (ваф. 630/1233 й.), Заҳабий (ваф. 748/1347 й.), Ибн Касир (ваф. 774/1373 й.) каби кўплаб тарихчилар асарларида тарихий жараёнлар баёни келтирилиб, ҳар бир йил охирида ўша йилда вафот этган одамлар ҳақида маълумотларни бериб ўтади. Бу туркумда Ибн Ҳалликон (ваф. 681/1282 й.) – «Вафоёт ал-аён», Абдуллоҳ ибн Сафадий (ваф. 764/1363 й.) – «ал-Вофий би ал-вафоёт» каби асарлар ёзган.

Хулафои рошидин давридаги фатҳлар, фатҳ жараёнидаги тарихий воқеалар, кўмондонлар ҳақидаги маълумотлар, босиб олинган ҳудудларнинг географик ҳолати каби кўплаб маълумотларни ўз ичига олган «Футухот» асарлари, ислом тарихини ёритувчи манбалардан ҳисобланади. Воқидий (ваф. 207/822 й.)нинг «Футуҳ аш-Шом», Ибн Абдулҳаким (ваф. 257/871 й.)нинг «Футуҳ Миср ва ахбориҳо», Балозурий (ваф. 279/892 й.)нинг «Футуҳ ал-булдон», Ибн Аъсам Куфий (ваф. 314/926 й.)нинг «Китоб ал-футуҳ», Язид ибн Муҳаммад Аздий (ваф. 334/945 й.)нинг «Футуҳ аш-Шом» каби асарлар ушбу услубда ёзилган.

Вилоят ва шаҳарлар тарихи тарихшуносликда муҳим ўрин тутиб, бундай асарларда сиёсий, ижтимоий, иқтисодий ва илмий соҳаларда шаҳар ёки минтақанинг ўрни ва салоҳияти муҳокама қилинади (I.Goldziher. 1993. – S. 139-141). Бу туркумдаги асарларга Ҳасан Басрий (ваф. 110/728 й.)нинг «Фазилат ал-мусаввара фи Маккат ал-Мукаррам», Абдуллоҳ Азракӣй (ваф. 222/837 й.)нинг «Тарих Макка», Ибн Шабба (ваф. 262/876 й.)нинг «Тарих ал-Мадина ал-Мунаввара», Муҳаммад Аздий (ваф. 334/945 й.)нинг «Тарих ал-Мавсил», Наршахий (ваф. 348/959 й.)нинг «Тарихи Бухоро», Хатиб Бағдодий (ваф. 463/1070 й.)нинг «Тарихи Бағдод», Ибн Ҳайён (ваф. 469/1076 й.)нинг «Китоб ал-мактаба фий тарих ар-рижол ли-л-Андалусий», Ибн Асокир (ваф. 571/1175 й.)нинг «Тарих ал-Дамашк» асарларини келтириш мумкин.

Ўзига хос маданий тарихга эга ислом тарихини ёритувчи адабий асарлар, насихатлар, машҳур кишиларнинг васиятлари ва шеърлари каби мавзуларни ўз ичига олади. Бу туркумда Жохиз (ваф. 255/869 й.)нинг «ал-Баён ва

ат-тобеин», Ибн Умайр Мубаррад (ваф. 285/898 й.)нинг «ал-Комил фи ал-луғат ва ал-адаб», Ибн Дурайд (ваф. 321/933 й.)нинг «Иштиқок», Исфаконий (ваф. 356/957 й.)нинг «Китоб ағаний», Ёкут Ҳамавий (ваф. 626/1229)нинг «Мўъжам ал-удабо», Шаҳобиддин Нувайрий (ваф. 732/1332 й.)нинг «Ниҳоят ал-араб фи фунун ал-адаб» номли асарлар ёзган. Ушбу арабларнинг урф-одатлари, байрамлар, шоирлар, машҳур одамлар ва воқеалар ҳақида маълумотлар берилган.

Географияга оид асарлар туркумига кирган китобларда фақат жой номлари ва ҳудудлар ҳақида эмас, воқеалар, тарихий мавзулар ҳақида маълумотлар келади. Ушбу туркумдаги асарлар тарихий китобларда воқеа-ҳодисалар содир бўлган жойлар ҳақида берилган маълумотларни тўлдиради. Ўрта асрларда ушбу услубда Ибн Хурдадбех (ваф. 280/893 й.)нинг «Китоб ал-масалик ва ал-мамалик», Ибн Хавқал (ваф. 287/900 й.)нинг «Сурат ал-арз», Ибн ал-Фақих (ваф. 289/902 й.)нинг «Китоб ал-булдон», Истаҳрий (ваф. IX-X)нинг «ал-Масалик ва ал-мамалик», Ёкут Ҳамавий (ваф. 626/1229 й.)нинг «Муъжам ал-булдон» асарлари мавжуд.

НАТИЖА

Ислом тарихи Муҳаммад (с.а.в.)га Қуръон нозил бўлиши билан бошланган жараён бўлиб, пайғамбар ҳаётининг барча соҳаларини ўрганиш ва тадқиқ қилиш, Қуръонни тафсир қилиш, номларни тўплаш каби турли услубларда асарлар ёзилди. Пайғамбар (с.а.в.)нинг ҳадислари ва аввалги ўтган Пайғамбар ва солиҳ кишиларнинг ибратли қиссаларини келтириш, Пайғамбар (с.а.в.)нинг ҳаёт йўли ва турмуш тарзларини ривоят тарзида баён этилиши соҳа ривожда муҳим ўрин тутди. Турли тарихий ривоятлар, хабарлар, ҳикоялар билан биргаликда кундалик турмуш тарзида рўй бераётган воқеалар, хусусан, қурилиш, аскарлар ҳаёти, турли ҳужжатлар, ёзишмалар, шахслар туғилиши ва ўлимига оид маълумотлар, ҳукмдор, қози, фасл амирларининг ҳаж вақтидаги ваколати каби бир қатор ҳолатлар тарих соҳасига оид асарларда баён этила бошланди. Форс, юнон, сурёний тиллардаги китобларнинг таржима қилиниши турли ҳудудларга саёҳатларни кўпайишига таъсир қилди. Бунинг натижасида ўзи шохид бўлмаган ҳудудлар, халқлар, цивилизациялар ҳақида ёзма манбаларнинг шаклланишига ўз таъсирини кўрсатди.

Юқорида санаб ўтилган асарларнинг турларидан ташқари фихрист, саёҳатнома ва жоҳилия даври манбалари каби тарихий анъана ва воқеалар ҳақида хабар берадиган асарлар ҳам мавжуд.

Келтирилган маълумотлар асосида ислом тарихининг бошланиши ва ривожланиши ҳақида қуйидаги фикрларни бериш мумкин:

– Ҳар бир жамиятда бўлгани каби илк ислом даврида оғзаки нақл ва ривоятлар ёзма тарихнависликнинг асосий манбаи бўлган. Шу сабабли шеърлар, қабилаларнинг насаблари ва байрамлари ҳақида маълумотлар дастлабки ёзилган асарларда кенг баён этилган. Турли фикҳий ва сиёсий бўлинишлар, мазҳабларнинг шаклланиши тарихнависликка сезиларли таъсир кўрсатди. Умавийлар ва Аббосийлар даврида бу омилнинг таъсири яққол кўриниб туради;

– жоҳилия даврида шеърийнинг ривожланиши ва маълумотларни ривоят тарзидаги баёни кейинги даврларда содда ва ҳикояга ўхшаш тарихий жараёнлар баёнини ривожлантирди. Ҳижрий III асрнинг II ярмига қадар ислом тарихига оид асарлар сийрат, мағозий, табақот, тарожим ва футуҳот турларидан иборат бўлиб, Ибн Исҳоққа қадар умумий тарих билан бирлашишга уриниш сезилса-да, Табарий умумий тарихшунослик билан бирлаштира олган муаррихлардан ҳисобланади. Бу турдаги асарларда Пайғамбар (с.а.в.) тарихи алоҳида эмас, балки тарихий воқеаларнинг бир қисми сифатида намоён бўлди;

– ислом тарихига оид дастлабки асарларда, хусусан, Ибн Қутайба (ваф. 276/889 й.), Абу Ҳанифа Дайноварий (ваф. 282/895 й.). Яъқубий (ваф. 292/905 й.) каби тарихчилар қўллаган ровий силсиласи, кейинги давр тарихчилари томонидан заифлаша бошланди. Ровийлар занжирига эътиборни камайиши Табарийнинг «Тарих ар-русул вал-мулук» асарида кўзга ташланади. Табарий ҳар бир ҳодисага оид тарихий жараёнларда иштирок этган ёки ровийлар силсиласидан хабардор бўлгани сабабли ровийлар занжирини тўлиқ бермаган. Бу усул кейинчалик Тождуддин Субкий (ваф. 772/1370 й.), Ибн Халдун (ваф. 808/1406 й.) каби тарихчилар томонидан қўлланилган.

Санаб ўтилган турли жанрлардаги тарихга оид асарлар ўз даврининг урф-одатлари, бой тарихий маълумотлар ва материалларини ўзида жамлаган. Бу каби манбалар туркумида ҳозирга

қадар жуда кўп асарлар ёзилган бўлиб, уларда берилган қимматли маълумотлар тарихшунослик соҳаси ривожига улкан ҳисса қўшган деб баҳолаш мумкин.

ХУЛОСА

«Тарих» илми мусулмон дунёсида алоҳида фан сифатида ҳеч қандай тасаввурга эга бўлмаган ҳолда, оғзаки ривоятларга асосланган ҳолда ривожланди. Исломнинг илк давридаги оғзаки тарихнавислик билан жоҳилия давридаги насабнома жанри ўртасида шакл ва услуб жиҳатдан ўхшашлик мавжуд бўлса-да, исломгача бўлган арабларнинг «хронологияси» ўртасида боғлиқлик мавжуд. Чунки, жоҳилия даври тарихшунослиги қисса, масал тарзида бўлиб, илк ислом даврида сийрат ва мағозий услубида асарлар ёзилди. Бу манбаларда пешқадамлар муҳаддислар бўлганликлари учун иснод ва матн услубида воқеалар баён этиш ҳолати устуворлик килди.

Исломнинг дастлабки даврларидаги тадқиқотлар асосан библиографик маълумотларда баён этилди. III/XI асрдан бошлаб соҳага оид кўплаб асарлар ёзила бошланди. Бу даврда умумий тадқиқотлар билан бир қаторда бир миллат ёки минтақа тарихини ўрганиш ҳам кўзга ташлана бошлади. Муаррихлар бу борада турли усулларни қўллашган бўлиб, уларнинг баъзилари ўз мамлакатларига оид воқеаларни баён этган бўлсалар, бошқалари турли тоифадаги олимлар, шоирлар, таникли амалдорлар ёки подшоҳликлар ўтмишини ўрганишган.

Ислом тарихи бирдан шаклланган эмас, илмлар ўз-ўзини тўлдириш учун жараён талаб қилганидек, ислом тарихи соҳаси ҳам маълум бир даврни босиб ўтди. Тарихчи ўзидан аввалги тарихга оид тадқиқотларни ҳисобга олган ҳолда ўз изланишларини давом эттирар экан, ўзидан кейинги тарихчиларга ҳам аввалги тарихчилар таъсир этади. Шунинг учун, ислом тарихи шаклланишида арабларда кенг тарқалган оғзаки ривоят анъанаси, шеърлар ва иснод тизими исломдан кейинги даврда ҳам давом этганлигини кузатамиз. Бунга қўшимча равишда айтишимиз мумкинки, исломгача бўлган даврга оид баъзи мифологик ривоятлар исломдан кейинги даврларда ҳам манба сифатида тилга олинган.

МАНБА ВА АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Goldziher I. (1993). Klasik Arap Literatürü. çev. Azmi Yüksel-Rahmi Er. Ankara: Imaj Yayinlari.
2. Fayda M. (1985). Siyer Sahasındaki İlk Telif Çalışmalar. İzmir: Uluslararası Birinci İslam Araştırmaları Sempozyumu.
3. Fayda M. (1999). İbn İshâk. İslam Ansiklopedisi. İstanbul.: Türkiye Diyanet Vakfı.
4. Fayda M. (2011). Târîhu'r-rusül ve'l-mülûk. İslam Ansiklopedisi. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
5. Ramazan Ş. (1998). Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı, İstanbul 1998, s. 21. İstanbul : Canakkale Onsekiz Matr üniversitetesi kütüphanesi.
6. Ҳасанов А. (2017). Илк ислом тарихидан маърузалар. Тошкент: Мовароуннахр.
7. Д.Раҳимжонов, Д.Муратов, М.Алимова ва бошқалар. (2013). Ҳадисшунослик. Тошкент: ТИУ.
8. Умарий И. (1994). Ас-сийрат ан-набавия ас-саҳиҳа. Мадина: Мактабат ал-улум.
9. Жўраев Н. (2017). Тарих – инсон. замон ва макон фалсафаси. Ўзбекистон хорижий тиллар илмий методик электрон журнал, 227-228.
10. Хожи Хукмдор. (2008). Кашф аз-зунун ан-асомил кутуб вал-фунун (Т. I). Байрут: Дор ал-ихё турос ал-арабий.

REFERENCES

1. Goldziher, I. (1993). Klasik Arap Literatürü (Trans. Azmi Yüksel & Rahmi Er). Ankara: Imaj Yayinlari.
2. Fayda, M. (1985). Siyer Sahasındaki İlk Telif Çalışmalar. İzmir: Uluslararası Birinci İslam Araştırmaları Sempozyumu.
3. Fayda, M. (1999). İbn İshâk. In İslam Ansiklopedisi. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
4. Fayda, M. (2011). Târîhu'r-rusül ve'l-mülûk. In İslam Ansiklopedisi. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
5. Ramazan, Ş. (1998). Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı. İstanbul: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Kütüphanesi.
6. Hasanov, A. (2017). Lectures on Early Islamic History. Tashkent: Mavaronnahr.
7. Rahimjonov, D., Muratov, D., Alimova, M., & others. (2013). Hadith Studies. Tashkent: Tashkent Islamic University.
8. Umarī, I. (1994). As-Sīrah an-Nabawīyyah as-Sahīhah. Madinah: Maktabat al-'Ulūm.
9. Jūrayev, N. (2017). History – The Philosophy of Human, Time, and Space. Uzbekistan Scientific and Methodological Electronic Journal of Foreign Languages.
10. Khaji Khalifa. (2008). Kashf al-Zunun 'an Asami al-Kutub wa al-Funun (Vol. I). Beirut: Dar al-Ihya' al-Turath al-'Arabi..

